

# **HET DAGELIJKS LEVEN TIJDENS DE EERSTE WERELDOORLOG**

100 jaar Grote Oorlog (2014-18)



Verslagbundel van de workshops

# Inhoud

p. 3	Inleiding
p. 5	Wereldoorlog I: algemeen
p. 10	Thema 1: België aan de vooravond van de oorlog
p. 12	Thema 2: De Duitse inval en de gewone soldaat
p. 16	Thema 3: België in bezet gebied: individuele verhalen
p. 20	Thema 4: Landbouw en voedsel
p. 22	Thema 5: Vluchten voor de oorlog
p. 24	Thema 6: Spionage en verzet
p. 26	Thema 7: Kunst en literatuur
p. 28	Thema 8: Bevrijding, wederopbouw en herdenking
p. 30	Ten uitgeleide: nog wat extra inspiratie
p. 32	Nog plannen, oproepen, ideeën ...?

## Inleiding

Tussen 28 februari en 3 mei 2012 organiseerden FARO en het projectsecretariaat '100 jaar Grote Oorlog' in de vijf provincies een reeks workshops over 'Het dagelijks leven tijdens de Eerste Wereldoorlog. 100 jaar Grote Oorlog (2014-18)'. Dit initiatief was een rechtstreeks gevolg van een studiedag die beide organisaties een jaar eerder hadden georganiseerd. Een sessie op deze **studiedag** bestond uit een workshop over het dagelijks leven in bezet gebied. Vanwege de grote belangstelling voor dit onderdeel en de vele vragen nadien, besloten beide organisaties het thema verder uit te werken in een reeks verdiepende workshops. De klemtoon van de workshops lag op bezet gebied en de vraag hoe een cultureel-erfgoedwerking rond dit gegeven kan worden uitgebouwd.

In totaal namen zo'n 350 mensen aan de reeks workshops deel. Het was een bont gezelschap van archivariissen, museummedewerkers, erfgoedconsulenten en -coördinatoren, lokale cultuurbeleidcoördinatoren, erfgoedvrijwilligers, privéverzamelaars, onderzoekers, maar ook deelnemers uit het sociaal-cultureel volwassenenwerk en de (amateur) kunsten. Het programma bestond uit twee delen. Naast lezingen van Luc Vandeweyer (historicus, gespecialiseerd in de Eerste Wereldoorlog) en Gregory Vercauteren (FARO) en een praktijkvoorbeeld uit provincie waar de workshop plaatsvond, konden de deelnemers onderling tips en ervaringen uitwisselen, projecten en vragen aan elkaar voorleggen en oproepen lanceren. Op deze manier kwam er heel wat informatie op tafel. Aangezien de vele tips, plannen, vragen en oproepen niet alleen interessant

zijn voor de deelnemers van de workshops, hebben we ervoor gekozen om dit alles te bundelen in voorliggend rapport.

De bedoeling van dit rapport is om inspiratie en kapstokken te bieden rond enkele thema's die tijdens de workshops veel stof tot gesprek en discussie opleverden. Het gaat om: de periode vlak voor de oorlog, de Duitse inval, individuele verhalen van de gewone mensen tijdens de bezetting, voedselproblematiek, vluchtelingen, spionage, de kunsten en ten slotte de bevrijding en de herinnering aan de oorlog. Na een eerste algemeen overzicht vind je in dit rapport per thema een fiche met achtereenvolgens een korte beschrijving, een leestip, een opsomming van enkele interessante bronnen, een aantal projecten en acties die tijdens de workshop werden voorgesteld en soms ook een oproep.

Als leeswijzer voor dit document geven we mee dat in dit digitale rapport hyperlinks, in het rood aange-

geven, doorverwijzen naar meer informatie over het onderwerp. De voetnoten worden per hoofdstuk vermeld in de linkerkolom.

Voor alle duidelijkheid: dit rapport ambieert op geen enkele manier een volledig overzicht van alle (geplande of lopende) onderzoeks- of erfgoedprojecten naar aanleiding van '100 jaar Grote Oorlog' en al helemaal geen exclusieve oplijsting van mogelijke invalshoeken voor een WO I-project. Voorliggende tekst is een weergave van een reeks workshops, niet meer en niet minder. Vanwege de focus van de workshops ligt in dit rapport de nadruk vooral op het bezette gebied (minder op de frontzone) en op de cultureel-erfgoedsector (andere sectoren komen slechts in de marge aan bod). Uit dit verslag blijkt wel dat er binnen de cultureel-erfgoedsector, op verschillende niveaus, heel wat interesse, goesting en ambitie leeft om '100 jaar Grote Oorlog' op een hedendaagse, dynamische en kritische wijze te herdenken.

-----  
 Gregory Vercauteren  
 (FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed)

Tinne Jacobs  
 (projectsecretariaat '100 jaar Grote Oorlog')

## Wereldoorlog I: algemeen

### Historisch onderzoek

De Eerste Wereldoorlog kan al sinds enige tijd rekenen op een stevige interesse van lokale erfgoedwerkers. Heemkundigen hebben al boekenkasten volgeschreven over de oorlog in hun stad of regio. Voor het Meetjesland heeft het intergemeentelijk samenwerkingsverband COMBET dit lokaal historisch onderzoek gebundeld in een [onderzoeksrapport](#).<sup>1</sup>

Op dit moment werkt het [Instituut voor Publieksgeschiedenis](#) (Universiteit Gent), in opdracht van het [Vlaams Vredesinstituut](#), aan een handleiding voor lokale onderzoekers die met Wereldoorlog I aan de slag willen gaan.<sup>2</sup> Specifiek voor [Haspengouw](#) hebben de erfgoedcellen daar, in samenwerking met het Rijksarchief Hasselt, al zo'n onderzoeksgids gemaakt.

De academische belangstelling voor de Eerste Wereldoorlog is lange tijd eerder beperkt gebleven, zeker in vergelijking met de Tweede Wereldoorlog. Hierin is pas einde jaren 1990 verandering gekomen, onder meer door het baanbrekende werk van Sophie De Schaepdrijver.<sup>3</sup> Wie een overzicht wil van het academisch historisch onderzoek in België, kan het overzichtswerk van Serge Jaumain en Michael Amara raadplegen.<sup>4</sup> Dit werk dateert al van 2005, maar de tendensen die er aan bod komen, zijn vandaag nog steeds aan de orde in het historisch onderzoek.

Op de website van de [International Society for First World War Studies](#) staat een mooi overzicht van de stand van het onderzoek naar de oorlog in de betrokken landen. Over de Eerste Wereldoor-

log in België zijn ook een aantal licentiaatsthesisen verschenen. Op de website van de [Belgische Vereniging voor Nieuwste Geschiedenis](#) vind je een overzicht. In het voorjaar van 2012 organiseerde het SOMA nog een [studiedag](#) waarin een aantal recente eindverhandelingen over Wereldoorlog I werden voorgesteld.<sup>5</sup>

### Bronnen

Ontelbaar zijn de bronnen over de geschiedenis van België tijdens de Eerste Wereldoorlog. Ze zijn echter weinig bekend en liggen verspreid over een groot aantal bewaarinstellingen en musea. Het Algemeen Rijksarchief besloot enkele jaren geleden tot de realisatie van een [Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog in België](#). Deze gids is op dit moment het

meest volledige bronnenoverzicht over Wereldoorlog I en besteedt aandacht aan zowel de politieke, economische als sociale gevolgen van deze oorlog. De themafiches op de volgende bladzijden zijn voor een groot deel ook op dit archievenoverzicht gebaseerd.

Naast het vele bronnenmateriaal dat voorhanden is op Belgische bodem, is het voor de onderzoeker zeker nuttig om zijn blik te verruimen naar het buitenland. Voor thema's zoals vluchtelingen en smokkel ligt dit voor de hand, maar ook andere aspecten van het dagelijks leven kunnen anders belicht worden als ze aangevuld worden met buitenlands bronnenmateriaal. Zo zijn de gemeente- en stadsarchieven van Nederland (uiteraard de grensgemeenten, maar ook andere) zeer interessant en zeker ook de Franse archiefinstellingen kunnen een nieuw licht werpen.

### **Herinneringseducatie**

Een belangrijke vraag voor erfgoedwerkers is hoe zij het verhaal van de Eerste Wereldoorlog op een duurzame en kwalitatieve wijze kunnen overbrengen naar verschillende doelgroepen. Zeker voor jongere generaties lijkt de Eerste Wereldoorlog een ver-van-mijn-bedshow. Toch wordt in het kader van de herdenking een sterke focus gelegd op jongeren. Maar hoe pak je dit concreet aan? Hierbij alvast enkele tips:

- o Leg een link met de hedendaagse maatschappij: laat hedendaagse conflicten aan bod komen en trek parallellen tussen beide situaties;
- o Maak de context breder en leg het belang uit van vrede, democratie, mensenrechten ... in onze samenleving;
- o In een multicultureel publiek met jongeren van een verschillende

achtergrond kan zeker gefocust worden op het internationale karakter van de oorlog en het belang van internationale samenwerking, maar ook op de thematiek van vluchtelingen en migratie;

- o Neem thema's die kinderen raken, zoals: gingen kinderen naar school tijdens WO I? Was er kinderarbeid? Of welke spelletjes speelden kinderen tijdens de oorlog?
- o Maak gebruik van de vele educatieve pakketten en projecten die ontwikkeld zijn specifiek voor de Eerste Wereldoorlog. Ook de **educatieve dienst** van het In Flanders Fields Museum (IFFM) heeft verschillende educatieve pakketten uitgewerkt voor scholen en jongeren.
- o Let steeds op dat de beelden en foto's die je gebruikt niet te schokkend of te confronterend

zijn voor kinderen en jongeren. Informeer je vooraf over de inhoud die je aanbiedt.

In 2010 werd 'herinneringseducatie' ingeschreven in de vakoverschrijdende eindtermen voor het secundair onderwijs. Herinneringseducatie wil kinderen en jongeren herinneren aan bepaalde periodes uit het verleden met bijzonder veel menselijk leed (oorlogen, intolerantie, uitbuiting). Dit gebeurt niet louter om het verleden te begrijpen, het gaat er vooral om wat kinderen en jongeren uit dit verleden kunnen leren. Pas als jonge mensen beseffen wat democratie, vrijheid en verdraagzaamheid waard zijn, zo luidt de redenering, kan je hopen dat zij deze waarden ook zullen verdedigen als het erop aankomt. Het bijzonder ruime aanbod aan herinneringseducatie is gebundeld op de [website](#) van het Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie.

Een groot aandeel refereert speciaal aan Wereldoorlog I.

### Leestips

Het Vlaams Vredesinstituut heeft in 2011 een [rapport](#) gepubliceerd met een aantal aanbevelingen en aandachtspunten voor een respectvolle en hedendaagse omgang met de herdenking van '100 jaar Grote Oorlog'.<sup>6</sup> Dit rapport biedt een heldere en inspirerende wegwijzer voor al wie plannen heeft voor een herdenkingsproject over deze oorlog. Een absolute aanrader!

Naast specifiek onderzoek over de Eerste Wereldoorlog publiceerde het Vlaams Vredesinstituut ook rapporten over [positieve en negatieve vrede](#), [herinneringseducatie in het Vlaamse onderwijs](#), [over kleine en grote vrede](#) ... Dit zijn analyses over hoe in het onderwijs in Vlaanderen wordt omgegaan met herdenken en herinneren.

### Projecten en acties

Tijdens de workshops bleek nog maar eens dat het aanbod aan WO I-activiteiten in 2014 en de daaropvolgende jaren enorm zal zijn. Zo hebben verschillende stads- en gemeentebesturen grote plannen. Aalst, Antwerpen, Brugge en Leuven bijvoorbeeld werken elk aan een gecoördineerd programma waarbij verschillende stadsdiensten de krachten bundelen. Enkele lokale besturen hebben ook de handen in elkaar geslagen. Zo plant het netwerk van de 'martelaarsteden' (Aarschot, Andenne, Dendermonde, Dinant, Leuven, Sambreville en Visé) een herdenkingsprogramma over het leed en de verwoestingen bij de inval van het Duitse leger in de zomer van 1914.

Het Projectsecretariaat '100 jaar Grote Oorlog' heeft een goed zicht op wat er in Vlaanderen allemaal in de pijplijn zit. In het Waalse Gewest

is er een werkgroep belast met de uitwerking van de herdenking onder leiding van Laurence van Ypersele, hoogleraar geschiedenis aan de UCL en auteur van verschillende publicaties over de Eerste Wereldoorlog.<sup>7</sup> Ook de federale overheid heeft een coördinator aangeduid: Paul Breyne, belast met de voorbereidingen van de centenaire op het federale niveau. Ook in Brussel richtte men een werkgroep op om de voorbereidingen van de herdenking aan te vatten.

Tijdens de workshops bleek ook dat een aantal andere instanties en overheden voor hun werkingsgebied een coördinerende en ondersteunende rol op zich nemen.

- o In een diverse regio's zien we dat de erfgoedcel erfgoedactoren samenbrengt en actief ondersteunt rond WO I. Dit is momenteel zo in het **Meetjesland**, het **Waesland**, **Haspengouw** en Pajottenland-Zennevallei.

- o De provincie **West-Vlaanderen** heeft een uitgebreid programma uitgewerkt onder de naam "Gone West" en ook de nodige middelen uitgetrokken voor herdenkingsprojecten.
- o In de provincie Antwerpen is een coördinatieteam gestart dat herdenkingsprojecten rond de Antwerpse fortengordel en de Zimmermanncollectie zal begeleiden in het kader van het Interregproject "Great war between the Lines".
- o De provincie Limburg heeft het initiatief genomen een werkgroep samen te stellen met alle belangrijke actoren uit de provincie.
- o Toerisme Vlaams-Brabant plant, samen met de provincie en de betrokken gemeenten, een rondreizende tentoonstelling over Wereldoorlog I in de Brabantse Kouters (een gebied van elf gemeenten ten

noorden van Brussel). In deze rondreizende tentoonstelling wordt een overkoepelend verhaal gebracht, dat betrekking heeft op alle gemeenten. Per gemeente zal men aan deze rondreizende tentoonstelling eigen activiteiten en eventueel een eigen tentoonstellingsluik koppelen dat dieper ingaat op de Eerste Wereldoorlog in de eigen gemeente.

Verder willen we in deze inleidende paragraaf expliciet verwijzen naar een aantal erfgoedinstanties die al sinds jaren werken rond Wereldoorlog I. We denken in de eerste plaats aan het onlangs vernieuwde **In Flanders Fields Museum** (Ieper) maar ook aan de **IJzertoren** (Diksmuide), het **Koninklijk Legermuseum** (Brussel) en talloze andere musea, archieven en erfgoedverenigingen in de Westhoek en daarbuiten.<sup>8</sup> Wie op zoek is naar erfgoedorganisaties met een structurele



- 
- (1) S. Huysman en E. Van den Broeck, *De Eerste Wereldoorlog in het Meetjesland. Een thematische synthese*, Eeklo, 2011.
  - (2) G. Nath en M. Van Alstein, *14-18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog*. Acco, 2012 (verschijnt in november).
  - (3) S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, 1997.
  - (4) S. Jaumain, M. Amara, B. Majerus en A. Vrints, *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique. Actes du colloque international organisé à L'ULB du 15 au 17 janvier 2003, Brussel, 2005*.
  - (5) Ook willen we nog vermelden dat aan datzelfde **SOMA** in de jaren 2000 twee stevige doctoraatprojecten werden afgerond, waarin de Eerste Wereldoorlog een prominente plaats had: A. Vrints, *Het theater van de straat. Publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw*, Amsterdam, 2001; B. Majerus, *Occupations et logiques policières: la police bruxelloise en 1918 et 1940-1945*, Brussel, 2007.
  - (6) M. Van Alstein, *Honderd jaar Eerste Wereldoorlog in het teken van vrede*, Brussel, 2011.
  - (7) Zie bv.: L. Van Ypersele, *Le Roi Albert. Histoire d'un mythe*. Ottignie, 1995.
  - (8) Ook het IJzertorenmuseum staat voor een grondige hernieuwing die tegen 2014 zal afgerond zijn. Het is de bedoeling dat het museum zich zal toespitsen op de Belgische soldaten aan het front en de Duits-Belgische confrontatie.

werking rond Wereldoorlog I, kan de erfgoedkaart van **FARO** raadplegen (bij “uitgebreid zoeken” het thema “militair erfgoed” aanklikken).

Op dit ogenblik werken **CultuurNet Vlaanderen** en het projectsecretariaat aan een UiT-databank voor herdenkingsprojecten van de Eerste Wereldoorlog. Het is de bedoeling dat alle organisatoren hun evenement of project ingeven in de databank. Van zodra de databank op punt staat, zullen de initiatiefnemers hierover langs diverse kanalen communiceren.

### Goed om weten

Belangrijk voor onderzoekers is dat, door een wetswijziging in 2009 van de Archiefwet van 1955, de openbaarheidstermijn van archief is verkort van honderd tot dertig jaar. Dit betekent dat voor onderzoek naar de Eerste Wereldoorlog

historische documenten probleemloos geraadpleegd kunnen worden.

Welke regels gelden er in verband met de auteurswetgeving? Denk bijvoorbeeld aan beeldmateriaal uit de Eerste Wereldoorlog. **FARO** publiceert op zijn website alvast een dossier over deze problematiek.

De privacywetgeving legt geen specifieke beperkingen op inzake het gebruik van persoonsgegevens van honderd jaar en ouder. Vanzelfsprekend moet je wel het nodige respect aan de dag leggen als je persoonsgegevens openbaar maakt of publiceert. De federale commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer publiceerde hierover de brochure **Hoe de Privacywetgeving toepassen in historisch onderzoek?**

## Thema 1: België aan de vooravond van de oorlog

*De belle époque* was een periode van grote economische en sociale vooruitgang. Daartegenover stond een toenemend nationalisme en militarisme. Geleidelijk ontstond een bewapeningswedloop tussen Duitsland, Groot-Brittannië en Frankrijk. De moord op de Oostenrijkse troonopvolger Frans-Ferdinand op 28 juni 1914 in Sarajevo stak de lont aan het kruitvat. Ultimatums werden over en weer gezonden en de grote mogendheden kondigden de mobilisatie af. Ook voor het neutrale België leek de oorlog onafwendbaar. Het leger werd eerst op “versterkte vredesvoet” gebracht, zoals dit toen heette, waarbij enkel de jongste drie klassen van dienstplichtige reservisten werden opgeroepen. Kort nadien werd de algemene mobilisatie afgekondigd.

### Leestips

De 19<sup>de</sup> eeuw eindigde pas in 1914, zo luidt een historisch cliché. Er was een ‘Grote Oorlog’ nodig om een einde te maken aan vermolmden rijken als het tsaristische Rusland en de Habsburgse dubbelmonarchie en de weg te effenen voor een modern Europa. Heel wat historici laten de 20<sup>ste</sup> eeuw beginnen op het moment dat in Sarajevo aartshertog Frans-Ferdinand werd vermoord. Dat blijkt onder meer uit het historische standaardwerk *Een eeuw van uitersten* van Eric Hobsbawm die de eeuw op die zomerdag in 1914 laat starten.

Ook de periode 1900-1914 wordt heel vaak beschreven in functie van de Grote Oorlog. De meeste auteurs beschrijven alleen de culturele en technologische gebeurtenissen uit deze tijd die medebepalend waren voor de oorlogszucht die vanaf 1914 zou uitmonden in de Eerste Wereldoorlog.

In zijn baanbrekende publicatie *De duizelingwekkende jaren* (2009) wil de Duitse historicus Philipp Blom de jaren 1900-1914 ontdoen van de schaduw die de oorlog en alles wat daarna kwam, erover heeft geworpen.<sup>9</sup> In de inleiding van dit boek nodigt hij de lezer uit tot een gedachte-experiment. Hij vraagt om alle kennis over de jaren ná 1914 uit het geheugen te wissen om op die manier onbevangen de jaren voor de Eerste Wereldoorlog te kunnen vatten. In de daaropvolgende hoofdstukken beschrijft hij de belangrijkste intellectuele, wetenschappelijke en technologische veranderingen of innovaties uit de periode 1900-1914: de abstracte kunst van Kazimir Malevich, de scheikundige ontdekkingen van het echtpaar Curie, de opkomst van warenhuizen, de schandaalmuziek van Igor Strawinsky, de relativiteitstheorie van Einstein, de Wereldtentoonstelling van 1900 in Parijs.

## Bronnen

Gregory Vercauteren en Bart De Nil hebben onlangs de handleiding *Gemene Geschiedenis* gepubliceerd.<sup>10</sup> Deze publicatie is bedoeld als een oriënterende wegwijzer voor heemkundigen, familie-kundigen en andere lokale erfgoedwerkers die een onderzoek willen voeren naar het dagelijks leven van de gewone mens in de periode 1789-1918. Na een korte inleiding over wat “gemene geschiedenis” precies betekent, belichten de auteurs enkele thema’s waarrond je onderzoek kan doen. Ten slotte bespreken zij enkele interessante bronnen. Om de inspiratiegids praktijkgericht te houden, komen de onderliggende wetenschappelijke inzichten in sterk vereenvoudigde vorm aan bod.

## Projecten en acties

In het valorisatietraject ‘**Gemene Geschiedenis**. Dagelijks leven van het ‘gewone’ volk (1789-1918)’ wil FARO aan erfgoedwerkers instrumenten aanreiken om het dagelijks leven van

de gewone mens, in al zijn complexiteit en rijkdom, te bestuderen en te evoceren. De doelstelling is tweeledig: enerzijds wil FARO met dit traject de verspreiding van expertise naar erfgoedwerkers over het onderzoek en de valorisatie van bronnen bevorderen; anderzijds wil het erfgoedwerkers via een thematische aanpak bewustmaken van en toeleiden naar de vaak ongekende informatierijkdom die archieven bevatten.

In het kader van ‘Gemene Geschiedenis’ bereiden een aantal erfgoedcellen momenteel een project voor over het dagelijks leven voor of tijdens de Eerste Wereldoorlog. Bijvoorbeeld: de Limburgse erfgoedcellen, het PCCE en Heemkunde Limburg werken aan een project ‘Het dagelijkse leven. Geen alledaags verhaal’. Dit heeft als doel om aspecten van het dagelijks leven uit de periode 1900 tot en met juli 1914 te beschrijven en deze beschrijvingen samen te brengen in een publicatie. Opvallend aan dit project is de partici-

patieve insteek: elke heemkring in Limburg wordt uitgenodigd om een korte bijdrage te schrijven over dit werk.

Over de fortengordels, die tussen 1859 en 1914 rond de stad Antwerpen werden gebouwd, zijn in het verleden al diverse erfgoedprojecten uitgewerkt. Zeker de **provincie Antwerpen** heeft actief ingezet op de valorisatie van dit onroerend erfgoed.

## Oproepen

De dienst erfgoed van de provincie Antwerpen is op zoek naar alle mogelijke informatie (illustraties, films ...) over de fortengordel, het verdedigingsstelsel ten zuiden van Antwerpen (ook voor de periode na de Eerste Wereldoorlog) en de verdedigingslinie Antwerpen-Turnhout. Geïnteresseerden kunnen contact opnemen met **Serge Migom** en **Ignace Bourgeois**.

(9) P. Blom, *De duizelingwekkende jaren: Europa 1900-1914*, Amsterdam, 2009.

(10) B. De Nil en G. Vercauteren, *Gemene Geschiedenis. Inspiratiegids voor het onderzoek naar het dagelijks leven van het ‘gewone’ volk (1789-1918)*, Brussel, 2012.

## Thema 2: De Duitse inval en de gewone soldaat

Op 2 augustus 1914 stelde Duitsland België een ultimatum met de eis tot vrije doorgang naar Frankrijk. De Belgische ministerraad verwierp dit ultimatum unaniem. Op 4 augustus 1914 schond Duitsland de Belgische neutraliteit en viel het ons land binnen. Aanvankelijk was de inval er vooral op gericht om de opmars te kunnen maken naar Frankrijk. Het grootste deel van Vlaanderen bleef zo langdurig vrij. Pas in de tweede helft van september besepte de Duitse legerleiding dat ze de vesting Antwerpen en de rest van Vlaanderen moesten veroveren.

Na de val van Antwerpen trok koning Albert zijn troepen terug achter de IJzer en na een vernuftige onderwaterzetting kwam de Duitse opmars begin november 1914 uiteindelijk tot stilstand.

De Duitsers gingen al vanaf de eerste

dagen bijzonder brutaal tekeer tegen de burgerbevolking. Talloze dorpen en steden werden het slachtoffer van brandstichtingen en moordpartijen. Vooral de gruwelijke wreedheden in Leuven, Aarschot, Dendermonde, Dinant, Andenne, Sambreville-Tamines en Visé staan in het collectieve geheugen gegrift. Deze zeven steden staan tegenwoordig gekend als ‘martelaarsteden’.

### Leestips

In het historisch onderzoek naar Wereldoorlog I is er vanzelfsprekend veel aandacht geweest voor de Duitse inval en de krijgsverrichtingen. Op de workshop in Leuven stelde Ruben Donvil zijn onderzoek voor: *De Grote Oorlog op kleine schaal - de gevechten aan de Getelinie in Oost-Brabant 1914*. Dit onderzoek geeft een gedetailleerd beeld van de militaire gebeurtenissen

bij de Duitse inval in een afgebakend gebied, het oosten van de provincie Vlaams-Brabant.<sup>11</sup> Het onderzoek naar het Belgische leger kun je op de voet volgen via *Shrapnel*, het tijdschrift van The Western Front Association – België vzw.

Vandaag zien we dat het merendeel van het historisch onderzoek niet alleen een verhaal van “bommen en granaten” vertelt. Neem bijvoorbeeld de Koninklijke Militaire School. Deze federale instelling leidt onze officieren op, maar doet ook aan onderzoek. Momenteel loopt er een **onderzoeksproject** “De vergeten oorlogsjaren. Transformatie en weerstand in het Belgische leger (1914-1918)”. In dit project staat Tom Simoens stil bij de rol van de frontsoldaten tijdens de oorlog. Hen wordt doorgaans een passieve rol toegekend: zij waren slechts uitvoerders, in het

slechtste geval 'kanonnenvlees', die overgeleverd waren aan nietsontziende officieren. In de praktijk blijkt nochtans dat frontsoldaten een heel belangrijke rol speelden en vaak een rem waren op wat de legerleiding wilde en kon laten uitvoeren. Deze focus komt (onder meer) ook aan bod in een ander werk over het leger, *Koning Albert en zijn soldaten* van Luc Vandeweyer.<sup>12</sup>

Dit werk, dat wel enkel stilstaat bij de strijdende onderdelen van het leger, heeft een dubbele focus: enerzijds gaat het over de rol van koning Albert en de legertop; anderzijds staat de auteur stil bij de gewone soldaat.

Dit is een duidelijke tendens in het historisch onderzoek naar de Duitse inval en het Belgische leger tijdens de Eerste wereldoorlog: het gaat niet meer alleen over de krijgsverrichtingen en de strategie van de legertop; de aandacht verschuift meer en meer naar de gewone soldaat en zijn beleving van de oorlog.<sup>13</sup>

### Bronnen

Wie op zoek is naar informatie over individuele soldaten kan de dossiers van militairen inkijken. Die bevatten veel feitelijke gegevens, zoals de eenheid of de datum van de verwonding. Via deze dossiers kan in het archief van de eenheden (divisies) worden gezocht naar informatie over de gebeurtenissen zelf.

De dossiers van de militairen beneden de rang van officier en geboren vóór 1889 bevinden zich in het **Koninklijk Legermuseum** (KLM). Voor de officieren is dat vóór 1900. De overgrote meerderheid van de dossiers van de gewone soldaten en lagere rangen uit de Eerste Wereldoorlog ligt evenwel nog in het hoofdkwartier in Evere. Contactpersoon voor deze dossiers is adjudant **Xavier Van Tilborg**.

Het hoeft niet gezegd dat ook dagboeken, briefwisseling, poëzie en soldatenliederen een indringend beeld kunnen opleveren van het leven van de gewone soldaat tijdens de oorlog.

### Projecten en acties

**Europeana** is een online verzameling van miljoenen gedigitaliseerde objecten. Ze bevat materiaal uit Europese musea, bibliotheken, archieven en multimediacollecties. Geregeld is er op deze website een virtuele tentoonstelling te bezoeken. Op dit ogenblik loopt er de tentoonstelling 'Untold Stories'. Aan de hand van afbeeldingen, van foto's, dagboekfragmenten, brieven en objecten wordt een beeld geschetst van het leven van een gewone soldaat tijdens de oorlog.

Zeven martelaarsteden werken aan een gemeenschappelijk project rond de Eerste Wereldoorlog. Zo zijn er plannen voor een wetenschappelijk onderbouwd boek over de toenmalige gebeurtenissen. Hierop zal een tentoonstelling, die langs deze steden trekt, gebaseerd zijn. Daarnaast wordt er een educatief project ontwikkeld en zijn er zelfs plannen om een postzegelreeks uit te brengen.

Naast het gezamenlijke programma zullen de verschillende martelaarsteden met eigen projecten de oorlogsgebeurtenissen in hun stad herdenken. Dendermonde bijvoorbeeld is al begonnen met de voorbereiding van een bezoekerscentrum in de te renoveren stadshallen en belfort. Daar zullen de lokale geschiedenis en de gebeurtenissen tijdens de Grote Oorlog onder de aandacht worden gebracht. Ook is Dendermonde partner in een project van Toerisme Scheldeland waar thematische fietsroutes zullen uitgewerkt worden in de regio.

Het Instituut voor Veteranen (IVNIOOO) ontwierp het pedagogisch project 'Te Jong' voor jongeren en scholen. Via een Facebookpagina werd het leven gereconstrueerd van soldaten die vochten tijdens de Eerste Wereldoorlog.

De manier waarop de gewone soldaat de oorlog beleefde is al langer een populair topic in literatuur, film, podiumkunst en muziek. Vaak wordt hier

met de grens gespeeld tussen feit en fictie: een fictief verhaal is gebaseerd op waargebeurde feiten of de uitvoerders maken gebruik van bestaande soldatenliederen of oud beeldmateriaal. Naar aanleiding van de 100-jarige herdenking zijn er heel wat groepen van (amateur)kunstenaars die met het thema van Wereldoorlog I aan de slag (willen) gaan. Om enkele voorbeelden te geven die op onze workshop aan bod kwamen: **Lex Voix perdue** is een acapellagroep die liederen uit en over de Eerste Wereldoorlog brengt; **Mudline events** brengt locatietheater over de Grote Oorlog; **Berline** organiseert een theatervoorstelling over het leven van een Vlaamse frontsoldaat, gebaseerd op liedjes uit de Eerste Wereldoorlog ...

## Oproepen

In 2011 sloegen het IFFM en de provincie West-Vlaanderen de handen in elkaar om het project 'De namenlijst' te realiseren. Doel van dit project is om een geïntegreerd overzicht te maken van alle burgers en militaire slachtoffers die tijdens de Eerste Wereldoorlog op Belgische bodem zijn gevallen. Deze lijst wil alle betrokkenen benoemen naar afkomst, datum en locatie (van overlijden en/of herdenking). In een volgende fase wil men zoveel mogelijk informatie over deze slachtoffers bundelen en aan het publiek communiceren. Er is inmiddels heel wat informatie verzameld, maar men kan nog hulp gebruiken, vooral voor het in kaart brengen van de Belgische burgerslachtoffers. Scholen of verenigingen kunnen meehelpen door in hun gemeente op zoek te gaan naar lokale oorlogsmonumenten en de namen te inventariseren van de burgerlijke oorlogsslachtoffers. Wie meewerkt, krijgt als return een overzicht van alle

namen van WO I-slachtoffers uit de eigen gemeente. Meer informatie vind je op de website van het [In Flanders Fields Museum](#).

Het Leuvens solidariteitskoor [Caminhando](#) wil tegen 2014 een programma uitwerken rond oorlogsliederen van toen en hier en van nu en elders, waar mensen nog steeds in oorlogsgebieden leven. Wie Caminhando kan helpen, kan contact opnemen met [Ria Moens](#).

-----  
(11) R. Donvil, *De Grote Oorlog op kleine schaal- de gevechten aan de Getelinie in Oost-Brabant 1914*, Leuven, 2012.

(12) L. Vandeweyer, *De Eerste Wereldoorlog: koning Albert en zijn soldaten*, Antwerpen, 2005.

(13) Zie bijvoorbeeld: B. Amez, *Dans les tranchées: les écrits non publiés des combattants belges de la Première Guerre mondiale: analyse de leurs expériences de guerre et des facteurs de résistance*, Parijs, 2009; B. Benvindo *Des hommes en guerre : les soldats belges entre ténacité et désillusion 1914-1918*, Brussel, 2005.

## Thema 3: België in bezet gebied: individuele verhalen

Het bezette België werd door de Duitsers in twee zones verdeeld. Het “Etappegebied”, dat het grootste deel van Oost- en West-Vlaanderen omvatte en een stuk van Henegouwen, kwam onder direct militair bestuur. De rest van België werd, samen met enkele kleine stukken van Noord-Frankrijk, bestuurd door het Gouvernement-Generaal in Brussel.

België werd een wingewest voor het Duitse leger en moest opdraaien voor de bezettingskosten. De hele Belgische industrie en vrijwel alle strategische grondstoffen en landbouwproducten (aardappelen, tarwe, bier, papier, benzine, enz.) werden onder toezicht geplaatst van de Duitse *Zentrales*. Een deel van het machinepark werd ontmanteld en naar Duitsland verzonden.

De bevolking leefde in benarde omstandigheden. Vier jaar lang zou een

onophoudelijke stroom aanplakbrieven met verordeningen, verboden, boetes en mededelingen het doen en laten van de inwoners beperken. De bevolking werd in toenemende mate geconfronteerd met opeisingen (paarden, vee, karren, fietsen, tot zelfs koperen kookpotten en pannen ...), inkwartieringen van Duitse militairen, huiszoekingen, controles, bijkomende belastingen ... De prijzen schoten de hoogte in door de Duitse opeisingen en, als gevolg hiervan, door de woekerprijzen op de zwarte markt en het hamstergedrag van velen. Steeds meer mensen moesten een beroep doen op openbare steun. In sommige gemeenten leefde meer dan 70 % van de bevolking van de dagelijkse soepbedeling.

### Leestips

Heel wat onderzoek is al verricht naar het dagelijks leven in een enkele stad

of streek.<sup>14</sup> Vaak wordt daarbij ook stilgestaan bij individuele en doorleefde verhalen; hoe de bevolking de oorlog beleefde. Opvallend is wel dat veel onderzoek naar het dagelijks leven vooral stilstaat bij de lokale elite en bijzondere groepen. Meestal gaat het om de pastoor, de burgemeester, met wat geluk een verzetsman, een activist of een kunstenaar. Andere groepen (vrouwen, maar ook herbergiers, bedrijfsleiders, middenstanders ...) zijn tot nog toe onderbelicht gebleven.

Een onderzoek naar het dagelijks leven zou zich niet mogen beperken tot de beschrijving van een aantal gewone handelingen van het leven van Jan met de pet. Belangrijk is ook dat er wordt stilgestaan bij de onderlinge verhoudingen tussen verschillende bevolkingsgroepen en klassen in een samenleving. Dit is wat academische historici vandaag erg interesseert: hoe leven die



verschillende groepen samen in het bezette land? Wie heeft de macht en wat doet hij/zij ermee? Welke dagdagelijkse handelingen brengen conflict naar boven?

Heel wat historisch onderzoek naar het dagelijks leven heeft een lokale focus. Dit is niet verwonderlijk. De hogere bestuursniveaus waren tijdens de Eerste Wereldoorlog veel minder actief. Het leven werd, in de woorden van Sophie De Schaepdrijver, “benauwend plaatselijk”. Het dagelijks leven speelde zich, misschien nog meer dan tevoren, af in de wijk, de straat of gemeente waar men woonde. Om een genuanceerd beeld te krijgen van de impact van de oorlog op het dagelijks leven is het belangrijk om die lokale context voldoende in rekenschap te brengen.

### **Bronnen**

Tekstaffiches zijn een heel belangrijke bron voor de geschiedenis van het dagelijks leven tijdens de Eerste Wereldoorlog. Zij werden door de

Duitse en Belgische overheid gebruikt om de bevolking in te lichten, maar ook door Franse en Britse troepen op Belgische bodem. De tekstaffiches werden doorgaans aangeplakt op een vaste plaats waar veel volk kwam, zoals bij kerken, aan het gemeentehuis of op pleinen. Voor de Eerste Wereldoorlog geven tekstaffiches ons een unieke kijk in zaken zoals het opeisen van voedsel, allerlei verbodsbepalingen, censuur, propaganda, enzovoort. Tekstaffiches bevinden zich vandaag in heel wat stadsarchieven; ook het Algemeen Rijksarchief bezit een omvangrijke en waardevolle collectie.

Kranten en foto's zijn een interessante bron voor het dagelijks leven. Vandaag is heel wat materiaal ontsloten via het internet. Een overzicht van beeldbanken vind je op de website van [FARO](#). Heel wat kranten zijn ook gedigitaliseerd en online raadpleegbaar. De [Vlaamse Erfgoedbibliotheek](#) maakte een inventaris van Belgische en internationale websites die digitale kranten

aanbieden, waaronder ook enkele specifiek gericht op gedigitaliseerde kranten van de Eerste Wereldoorlog. In het project '[Europeana Newspapers](#)' gaan zeventien Europese instellingen de komende drie jaar meer dan tien miljoen krantenpagina's digitaliseren. De [Koninklijke Bibliotheek](#) is partner in dit project en digitaliseert zeventig Belgische kranten. Meer dan drie miljoen krantenpagina's zijn digitaal beschikbaar in de leeszaal van de Koninklijke Bibliotheek in Brussel.

Ook egodocumenten, zoals brieven en dagboeken, zijn uiteraard heel dankbaar voor een onderzoek naar het dagelijks leven. Sommige dagboeken zijn inmiddels gepubliceerd. Het oorlogsdagboek van Armand Du Bois, burgemeester van Lebbeke, geeft bijvoorbeeld een heel gedetailleerd beeld van het dagelijks leven in Sint-Gillis en Dendermonde.<sup>15</sup>

Een minder gekende bron zijn de ‘**dossiers van burgerlijke invaliden**’, die worden beheerd door de Federale Overheidsdienst Sociale Zekerheid. Dit zijn de dossiers van iedereen die een aanvraag deed voor een invaliditeitspremie. Vaak kenmerken zij zich door hun detailrijkdom en persoonlijke getuigenissen. Bijna een eeuw na het begin van de Eerste Wereldoorlog kunnen zij inzicht geven in het lot van de individuele burgers tijdens de oorlog.

Het Nationaal Geografisch Instituut stelt Duitse uitgaven van Belgische stafkaarten tijdens de Eerste Wereldoorlog ter beschikking. Deze 62 kaarten, gedrukt tussen 1914 en 1915, bedekken het volledige grondgebied van België en stukjes van de grensgebieden. Wie geïnteresseerd is, kan een kaart bestellen bij het **Nationaal Geografisch Instituut**.

### Projecten en acties

Heel wat erfgoedprojecten gaan over het dagelijks leven tijdens Wereldoorlog I in de eigen stad of provincie. De stad **Brugge** bijvoorbeeld zal een breedgedragen stadsproject uitwerken met tentoonstellingen, concerten ... Hierbij wordt het verhaal gebracht van Brugge tijdens WO I als garnizoenstad, als frontstad, als bezette stad en als centrum van de Duitse marine.

Ook niet-erfgoedorganisaties zullen werken rond het dagelijks leven. Om twee verrassende voorbeelden te geven:

- o de Vereniging van West-Vlaamse postzegelkringen zal in september 2016 een reizende tentoonstelling organiseren in de drie frontsteden Ieper, Diksmuide en Nieuwpoort over briefwisseling tijdens de Eerste Wereldoorlog.
- o De **Koninklijke Vereniging van Belgische radioamateurs** (UBA) zal met de steun van Kiwanis enkele

initiatieven nemen over ‘100 jaar vergeten communicatie’. Op het programma staan een evocatie op historische plaatsen, een aanbod voor jongeren en een tentoonstelling in het Memorial Museum Passchendaele 1917.

De erfgoedcel TERF heeft een educatief project uitgewerkt over het dagelijks leven van kinderen in bezet gebied. Zo is er een **lespakket** voor kinderen uit het vijfde en zesde jaar basisonderwijs. De bedoeling van dit pakket is om kinderen te laten kennismaken met de leefwereld van kinderen uit hun gemeente tijdens de Eerste Wereldoorlog.

De VRT zal via zijn fictieproject “In Vlaamse Velden” de individuele verhalen over de oorlog belichten, er wordt tevens gewerkt aan een nieuwe documentairereeks over WO I: “Niets is Zwart-Wit”.

De Nacht van de Geschiedenis is elk jaar opnieuw een van de sterkhouders van Davidsfonds Evenementen.

Dit evenement staat jaarlijks garant voor zo'n 250 geschiedenisactiviteiten op één avond in maart: van theatervoorstellingen, rondleidingen, wandelzoektochten, tentoonstellingen, workshops tot interactieve lezingen. Het jaarthema voor 2014 is "oorlog". Ter ondersteuning van deze editie heeft **Dauidsfonds-Evenementen** een ideeënbundel opgemaakt. U vindt er achtergrondinformatie het jaarthema, inhoudelijke ideeën voor activiteiten, vormelijke ideeën voor een Nachtactiviteit en meer over promotie en samenwerking.

### Oproepen

Het **Stadsmus** (Hasselt) is op zoek naar persoonlijke verhalen van Hasselaren tijdens WO I, vooral uit Hasselt zelf. Geïnteresseerden kunnen contact opnemen met **Ann Delbeke**.

De Projectgroep 2014-18 van de VRT werkt aan de realisatie van een reeks documentaires met als titel "De Allerlaatste Getuigen". Zo'n twee jaar

geleden interviewde de VRT meer dan honderd mensen die als kind bewust de oorlog hebben meegemaakt. Men wil deze boeiende getuigenissen graag aanvullen met passend fotomateriaal, en dan vooral met foto's van kinderen en hun familie in de periode net voor, tijdens en direct na de oorlog. Geïnteresseerden kunnen contact opnemen met Olga Deckers of Dirk Haegemans.

-----  
 (14) Zie bijvoorbeeld voor Brugge: L. Schepens, *Brugge Bezet. Het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen*, Tielt, s.d.

(15) A. Dubois, 1914-1918. *Lebbeke onder het Duitse Schrikbewind. Mijn Dagboek geschreven tijdens den oorlog. Plundering - brand - moorderijen - gewelddaden gepleegd door de Duitschers te Lebbeke van 1914 tot 1918*, Lebbeke.

## Thema 4: Landbouw en voedsel

De voedselschaarste vormde sinds het begin van de bezetting een probleem. Als bezet gebied werd België getroffen door de Britse economische blokkade tegen Duitsland. De invoer van levensmiddelen stopte en de binnenlandse productie was onvoldoende om het dichtbevolkte land te voeden. Om de bevoorrading van het land te verzekeren, stichtten Ernest Solvay en Emile Francqui het *Nationaal Hulp- en Voedingscomité*. Dit comité werkte nauw samen met de *Commission for Relief in Belgium*, die vooral opereerde met steun vanuit de Verenigde Staten.

Het Nationaal Hulp- en Voedingscomité verleende niet alleen voedselhulp, maar hielp ook werklozen, vluchtelingen, oorlogswezen en kinderen. Tot in het kleinste dorpje stond een lokale afdeling, bestaande uit vrijwilligers, in voor de verdeling van de steun.

De Belgische huisvrouwen hadden wel hun handen vol met het beheer van de administratieve kant van de voedseldistributie. De vele zegels en bonnen, de aardappelen-, melk-, soep-, vlees- en kolenkaart, de gezinskaart, de oogstkaart, het onderstandsblad, het inkomstenformulier en vooral het *een-zelvigheidsboekje* moesten zorgvuldig bijgehouden, ingevuld, afgestempeld en afgegeven worden. Anders kwam er weinig of geen eten op tafel.

### Leestips

De historicus [Antoon Vrints](#) verricht momenteel aan de Universiteit Gent een onderzoek naar voedselproblematiek tijdens de Eerste Wereldoorlog. Een interessante scriptie over dit onderwerp is van [Giselle Nath](#), momenteel ook verbonden aan de Universiteit Gent.<sup>16</sup> Zij onderzocht de

voedselbedeling in het plattelandsdorp Aartrijke (West-Vlaanderen) en Gent, welke maatregelen werden genomen en hoe die maatregelen werden ontvangen door de lokale gemeenschap. Het interessante aan deze scriptie is dat ze geen zwart-wit beeld oplevert van een strijd tussen de Duitse bezetter en de lokale gemeenschap. Rond die voedselbedeling leefden er verschillende conflicten tussen verschillende groepen in de gemeenschap: tussen de Duitse bezetter en de gewone Duitse soldaat, boeren, landarbeiders, het voedselcomité en het gemeentebestuur. Zo blijkt dat een onderzoek naar het dagelijks leven zelden een eenduidig beeld oplevert. Naargelang de focus ligt op mannen, vrouwen, boeren, soldaten, arbeiders of notabelen, krijg je telkens een ander beeld van de 'Groote Oorlog'.

### Bronnen

De belangrijkste (maar uiteraard niet de enige) bron over voedsel- en voedselproblematiek zijn de archieven van het Nationaal Hulp- en Voedingscomité. De fondsen liggen verspreid in het Algemeen Rijksarchief en de provinciale afdelingen. In het Algemeen Rijksarchief liggen de verslagen en notulen van het nationaal comité, die een blik geven op de samenwerking met de bezetter, de contacten met de lokale comités en met organisaties die hulp boden aan de Belgische slachtoffers. In de provinciale afdelingen van het Rijksarchief liggen archieven van de provinciale comités en vaak ook dossiers over de verdeling van kleding, inspectiedossiers van de lokale comités en stukken i.v.m. hulp aan families.

### Projecten en acties

Ook vanuit het beleidsdomein landbouw en visserij worden acties ondernomen naar aanleiding van ‘100 jaar Grote Oorlog’. In functie van deze

honderdste verjaardag werken het Centrum voor Agrarische Geschiedenis (CAG) en het Interfacultair Centrum voor Agrarische Geschiedenis (ICAG) aan diverse acties en eindproducten. Hierbij zullen de ontwikkeling van de landbouw- en visserijsector en de voedselvoorziening in België tijdens WO I centraal staan. In eerste instantie wordt in 2012 vernieuwend basisonderzoek verricht. Hoe was de voedselproductie en -distributie georganiseerd tijdens de oorlogsjaren? Welke aandacht ging er naar de verschillende sectoren: akkerbouw, veeteelt, tuinbouw? Had de Belgische bevolking voldoende te eten en op welke manier sprong ze om met de schaarste aan levensmiddelen? Welke impact oefenden de oorlogservaringen uit op de landbouwactiviteiten en het platteland in de naoorlogse periode? En wat met het imago van de boer?

De voornaamste resultaten van dit onderzoek worden gebundeld in een rapport dat zal fungeren als basiswerk

voor verdere eindproducten en activiteiten zoals bijvoorbeeld een laagdrempelige publicatie, een tentoonstelling en/of info- en vormingsmomenten. In het najaar van 2012 staat alvast een contactdag voor alle geïnteresseerde actoren (zowel uit de erfgoed- als landbouwsector) op het programma. Meer informatie: [www.cagnet.be](http://www.cagnet.be).

-----  
 (16) G. Nath, *Voedselschaarste en voedselbedeling, tactieken en strategieën. Twee episodes uit bezet België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, onuitgegeven scriptie, Gent, 2011.

## Thema 5: Vluchten voor de oorlog

De Duitse inval dreef meer dan een miljoen Belgen op de vlucht, naar het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en vooral naar Nederland. De stad Bergen op Zoom, die 16.000 inwoners telde, moest maar liefst 60.000 vluchtelingen opvangen. Om de vluchtelingenstroom naar Nederland een halt toe te roepen, besliste de Duitse staf begin 1915 om, van Knokke tot aan het Drielandenpunt, de grens met Nederland af te sluiten met een onder elektrische stroom staande versperring, die ook nog streng bewaakt werd. Deze versperring kreeg al snel de naam *Den Dodendraad*.

In de praktijk waren er grote verschillen in de manier waarop vluchtelingen werden opgevangen. De rijken konden een appartement of hotel betalen; voor de minderbegoeden moest het gastland voorzien in infrastructuur (bouw van kampen en tenten) en werk. Om hun

ellende te verzachten, ontstond een hecht netwerk van hulpcomités en liefdadigheidsorganisaties. Na verloop van tijd besloot de Belgische regering de hulpverlening aan de Belgische vluchtelingen beter te coördineren door de oprichting van officiële comités voor de vluchtelingen in Frankrijk, Nederland en Groot-Brittannië.

Ook in België zelf waren er vluchtelingenstromen. Zo waren er evacuaties van mensen uit het Etappegebied naar andere plaatsen in Vlaanderen. In 1914 dreef de inval vluchtelingen uit het oosten van België naar de kust en Frankrijk. In 1917-1918, toen het eindoffensief werd ingezet, kwamen er dan weer vluchtelingenstromen op gang vanuit het Etappegebied. Heel wat Noord-Fransen en West-Vlamingen werden bijvoorbeeld naar de Antwerpse Kempen, Limburg en Vlaams-Brabant gestuurd, wat de peni-

bele voedselsituatie daar uiteraard nog verslechterde.

### Leestips

Over de vluchtelingenproblematiek is in 2004 een toegankelijk werk verschenen: *Vluchten voor de oorlog*, naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling in het In Flanders Fields Museum.<sup>17</sup> Het bevat een indringende reeks foto's en fragmenten uit egodocumenten van en over de Belgische vluchtelingen. Wie een meer diepgaand overzicht wil, kan ook de doctoraatsverhandeling van Michael Amara raadplegen.<sup>18</sup> Over vluchtelingen naar het Verenigd Koninkrijk bereidt Christophe Declercq momenteel een doctoraat voor aan het Imperial College London. En over de Dodendraad heeft professor [Alex Vanneste](#), verbonden aan de Universiteit Antwerpen, heel wat onderzoek verricht.

## Bronnen

Wie onderzoek wil doen naar vluchtelingen, kan de archieven raadplegen van het Nationaal Hulp- en Voedingscomité. Die bevatten vooral informatie over binnenlandse vluchtelingen. Voor vluchtelingen die naar het buitenland werden gestuurd, kun je de archieven van Belgische hulpinstanties op Britse, Franse en Nederlandse bodem raadplegen. Ook kloosterordes over de grens en archiefinstanties in Nederland bevatten heel wat informatie over de vluchtelingenstromen.<sup>19</sup>

## Projecten en acties

In 2004 vond in het IFFM de tentoonstelling ‘Vluchten voor de Oorlog’ plaats. Met origineel film- en beeldmateriaal documenteerde deze tentoonstelling de uittocht uit geteisterde Belgische steden en dorpen, de massale vluchtelingenstroom, het drama van verscheurde gezinnen en vermiste kinderen. Het tentoonstellingsparcours zelf was opgevat als een rechtlijnige vluchtroute, een chronologische tocht

die de bezoekers vanaf de vlucht in 1914, via het verblijf in het gastland, naar de thuiskomst na de oorlog leidde.

Het museum **Sincfala** (Knokke-Heist) plant een tentoonstelling en publicatie over de specifieke aspecten van de Eerste Wereldoorlog in de Zwinstreek, met als centrale gemeente Knokke-Heist. Tijdens deze tentoonstelling zal onder meer ook worden ingegaan op de problematiek van de vluchtelingen. Niet over land, maar over zee: vele vissers en hun families vluchtten met de boot naar het nabijgelegen Zierikzee.

De stad Antwerpen zal, in het kader van het (geplande) project ‘Illuminate the past’, ook rond vluchtelingen werken. Zo is er sprake van een tentoonstelling in het MAS over Belgische vluchtelingen in Nederland, Groot-Brittannië en Frankrijk tijdens de Eerste Wereldoorlog. De bedoeling is om ook de link te leggen met actuele migratiestromen van en naar Antwerpen.

Over de Dodendraad wordt momenteel een project voorbereid met de provincies West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen, Antwerpen en Limburg. Dat project zal verschillende deelprojecten bevatten. Bijvoorbeeld: in het Meetjesland (Oost-Vlaanderen) werken de provincie, de gemeente Assenede en het intergemeentelijk samenwerkingsverband COMEET samen een project uit met onder meer:

- o een kunstwerk dat refereert aan de betekenis van ‘den draad’;
- o de reconstructie van een *Schaltheus* (schakelstation bemand door een tiental Duitse soldaten) aan deze versperring, met educatieve invulling over de geschiedenis en de betekenis van de Dodendraad en van een gedeelte van de elektrische draadversperring;
- o een publicatie;
- o een reizende expo in de bibliotheken in Oost-Vlaanderen, met start in Assenede en een tournee in het Meetjesland en het Waasland.

(17) M. Amara, P. Chielens, H. Op de Beeck, *Vluchten voor de oorlog: Belgische vluchtelingen, 1914-1918*, Leuven, 2004.

(18) M. Amara, *Des Belges à l'épreuve de l'exil: les réfugiés de la Première guerre mondiale: France, Grande-Bretagne, Pays-Bas, 1914-1918*, Brussel, 2008.

(19) zie L. Francois *Een dorp en een wereld in oorlog: zuster Joachim (1867-1956) en WO I in Ooigem*, in: *Leiesprokkels* 2010 (11), pp. 13-50 en H. Vanbeveren, *Geloof onder vuur? Sint-Sixtus: een abdij en haar bewoners tijdens de Eerste Wereldoorlog in onbezet België*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 2006.

## Thema 6: Spionage en verzet

In de bezette gebieden in België en Noord-Frankrijk organiseerden de geallieerden het verzet. Ongeveer zesduizend mannen en vrouwen werden gemobiliseerd. Zij spitsten zich hoofdzakelijk toe op het verzamelen en doorspelen van inlichtingen over Duits troepentransport en Duitse basissen. De spionagenetwerken bleken echter heel kwetsbaar en werden een paar keer zelfs volledig opgerold. Veel spionnen waren immers onvoorzichtig, praatten hun mond voorbij en sommigen zetten zelfs hun naam onder hun rapporten. Tegelijk was de Duitse politie heel efficiënt. Zo was zij heel bedreven in het infiltreren van netwerken. Overal had ze haar mannetjes, tot in Nederland toe waren er contraspionagebureaus. De infiltranten waren meestal Belgen in Duitse dienst of Duitsers die hier al lang woonden. Ze lieten alles wat ze konden onderschep-

pen fotograferen. Als de Duitsers genoeg bewijsmateriaal hadden, sloegen ze toe. Vaak hadden zij een beter beeld van het netwerk dan de spionnen zelf.

### Leestips

Over spionage is er de voorbije jaren veel onderzoek verricht. Zeker de Waalse historicus Emmanuel Debruyne (Université Catholique de Louvain) heeft heel wat gepubliceerd over spionagenetwerken in België. Hij schreef, samen met Laurence van Ypersele, het standaardwerk over geheim agenten van 1914-1918.<sup>20</sup>

In *Voor den kop* geschoten reconstrueerde Jan Van der Fraenen het opmerkelijke verhaal van een Belgisch spionagenetwerk in de Eerste Wereldoorlog, op basis van getuigenissen, dagboeken, rapporten, brieven en andere documenten.<sup>21</sup> Dat netwerk, dat later *Ambu-*

*lants et Gendarmes* werd genoemd, was veruit het grootste Belgische spionagenet, maar werd ook het zwaarst getroffen. De Duitse bezetter kwam het elke keer opnieuw op het spoor en maakte er telkens een tragisch einde aan.

Ook is er nogal wat lokaal onderzoek verricht naar spionage. De historicus Geert Clerbout publiceerde in 2009 'Spioneren voor vorst en vaderland' in het heemkundig tijdschrift *Hoembeka*.<sup>22</sup> Hij onderzocht hoeveel spionnen er in de regio Mechelen actief waren, waarom ze spioneerden en hoe de overlevenden na het einde van de oorlog werden gehuldigd.

### Bronnen

Belangrijk bronnenmateriaal voor het onderzoek naar spionage zijn de berichten waarin de executies van spionnen staan aangekondigd



(tekstaffiches, kranten) of egodocumenten van de spionnen zelf. Sommige van deze documenten zijn uitgegeven. Een mooi voorbeeld hiervan zijn de memoires van Evarist de Geyter (1865-1939), die tijdens de oorlog spioneerde in de regio Kortrijk. Na de oorlog schreef hij zijn herinneringen neer.<sup>23</sup> Hij vertelt in geuren en kleuren over zijn belevenissen. Hij schetst niet alleen het reilen en zeilen van het spionagenetwerk, maar ook zijn jeugd, zijn familie en het dagelijks leven voor en tijdens de oorlog.

Over de spionageactiviteiten van bijvoorbeeld de Duitse maritieme opbouw in de havens van Zeebrugge en Oostende en de bouw van duikboten in Hoboken vind je o.a. luchtfoto's terug in het militair archief van het Legermuseum. Daarin bevindt zich ook een archief van de militaire inlichtingendienst. Het belangrijkste archief van de burgerlijke spionnen ("Services patriotiques") bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief.

### Projecten en acties

De **erfgoedcel Kortrijk** werkt aan een erfgoedproject op basis van het leven en werk van **Evarist de Geyter**. Zo zal, naast een tentoonstelling en een educatief pakket, een digitale mobiele applicatie worden ontwikkeld waarbij de bezoekers, in en rond het decor van het historisch stadscentrum van Kortrijk, heel wat historische informatie meekrijgen en een aantal opdrachten kunnen vervullen.

De **erfgoedcel Mechelen** heeft in 2012 een jongerenproject uitgewerkt rond spionage in de Eerste Wereldoorlog. Uitgangspunt was de figuur van Jan Miseur, een koerier van een spionagenetwerk, die ervan werd verdacht zijn collega-spionnen te hebben verraden. Dertig jongeren moesten via een zoektocht bewijzen vinden van de onschuld van Jan Miseur. Ze ondervroegen de torenwachter van de Sint-Romboutstoren, staken hun neus in het Mechelse stadsarchief en doorzochten het naburige Fort van Walem op zoek naar

bewijsmateriaal. De naam Jan Miseur was verzonnen voor dit project, maar het uitgangspunt was gebaseerd op waargebeurde feiten. Via een landkaart uit de 20<sup>ste</sup> eeuw en archiefbeelden en -materiaal kregen de jongeren door dit project een realistisch beeld van Mechelen en het leven tijdens de Eerste Wereldoorlog.

- 
- (20) E. Debruyne en L. van Ypersele, *De la guerre de l'ombre aux ombres de la guerre. L'espionnage en Belgique durant la guerre 1914-1918*, Brussel, 2004.
- (21) J. Van der Fraenen, *Voor den kop geschoten: executies van Belgische spionnen door de Duitse bezetter (1914-1918)*, Roeselare, 2009.
- (22) G. Clerbout, 'Spioneren voor vorst en vaderland. Mechelse spionnen in dienst van de Verenigde Legers tijdens de Eerste Wereldoorlog', in: *'t Ridderke*, Heemkundekring Hoembeka, 2009, 1, pp. 4-41.
- (23) *Spioneren voor het vaderland, de memoires van Evarist De Geyter 1914-1918*, Kortrijk, 2011.

## Thema 7: Kunst en literatuur

De Eerste Wereldoorlog heeft een enorme impact gehad op het kunst- en cultuurleven. Een heel aantal artistieke en intellectuele stromingen werd sterk beïnvloed door de rauwheid van de oorlog. Ook aan het front zelf werd er geschilderd en geschreven. Sommige soldaten schilderden in opdracht van de legertop, maar er waren ook heel wat amateurs die schilderden. Opvallend genoeg werd er maar weinig echte oorlogsgruwel geschilderd, maar waren het veeleer oorlogslandschappen, portretten en het dagelijks leven aan het front.

De omstandigheden aan het front zetten ook een nieuwe generatie aan het schrijven. Verschillende dichtbundels zagen nog tijdens de oorlog het licht. Daarnaast verscheen er activistisch geïnspireerde poëzie, zoals *De noodhoorn* van René de Clercq. Pas na de oorlog

verscheen de echte oorlogsliteratuur, met een verschuiving van direct relaas of getuigenis naar verdieping en analyse. Ook ontgoocheling en bezinning volgden pas toen de gruwel voorbij was. Illustratief hiervoor is het werk van Ernest Claes en Filip de Pillecyn.

### Leestips

Over de kunst en het cultuurleven tijdens Wereldoorlog I is al heel wat gezegd en geschreven. Als we één internationaal standaardwerk mogen aanraden, is het *Rites of Spring* van de Canadese historicus Modris Ecksteins.<sup>24</sup> In dit werk onderzoekt Ecksteins de impact van de oorlog op de podiumkunsten, literatuur, de waarden en gedragingen in de betrokken landen. Het werk dateert al van 1989 en is ook vrij veralgemenend, maar het is zeer leesbaar en blijft nog steeds een klassieker. Meer specifiek voor België

en de schilderkunst aan het front is het werk *Het front in kleur*, naar aanleiding van een gelijknamige tentoonstelling in 1999.<sup>25</sup>

### Bronnen

De belangrijkste bronnen zijn, naast het oeuvre zelf, vaak de persoonsarchieven van de artiest. Het **Lette-renhuis** (Antwerpen) bevat heel wat relevant studiemateriaal over auteurs of over Wereldoorlog I.

Verschillende kunstvormen kunnen dienen als bron voor nadere studie. We denken dan aan de vele poëzie die werd geschreven tijdens de oorlog, door soldaten maar ook door achtergebleven familieleden. Verder zijn cartoons, prenten, tekeningen van artistiek niveau te vinden in allerlei kranten, blaadjes en publicaties maar ook in dagboeken of egodocumenten.

**CINEMATEK**, het Koninklijk Belgisch Filmarchief, digitaliseert op initiatief van Europeana een selectie van relevante en interessante audiovisuele bronnen over de Eerste Wereldoorlog. Het gaat dan vooral over de oorlogs-journaals, die tijdens de oorlog werden vertoond in de cinema's voor o.a. propagandadoeleinden en een aantal langspeelfilms die in de naoorlogse periode over de Eerste Wereldoorlog werden gedraaid.

### Projecten en acties

In het verleden zijn er tal van exposities geweest van kunstenaars op wiens werk de Groote Oorlog een impact had. Op [www.cobra.be](http://www.cobra.be) vind je een overzicht van enkele van deze tentoonstellingen.

Het IJzertorenmuseum in Diksmuide besteedde in 2008 aandacht aan de soldaat-frontkunstenaar Joe English met een tentoonstelling van zijn werk en het boek *Joe English, kunstenaar tussen frontbeweging en activisme*.

De stad Antwerpen zal, als deelproject van 'Illuminate the past', focussen op de kunst tijdens Wereldoorlog I en de rol van Antwerpen als internationale avant-gardestad.

### Oproep

Het Limburgs Museum in Venlo (Nederland) bereidt in samenwerking met diverse partijen een expositie voor over de in Roermond geboren, internationaal actieve, politiek tekenaar Louis Raemaekers. Raemaekers' werk is van groot belang geweest voor de beeldvorming tijdens en over de Eerste Wereldoorlog. Vanuit neutraal Nederland bracht de inval van de Duitse legers in België hem ertoe de kant van de zwaksten te kiezen. Deze houding en de felle prenten waarmee hij de emoties in binnen- en buitenland raakte, zorgden ervoor dat Raemaekers gedurende enkele jaren pal in de internationale spotlights stond. Om het internationale karakter van het werk van Raemaekers recht te doen,

vraagt het Limburgs Museum momenteel of er in Vlaanderen interesse is om deze tentoonstelling voor een bepaalde periode over te nemen. Wie interesse heeft, kan contact opnemen met: Het Limburgs Museum.

-----  
 (24) M. Ecksteins, *Rites of spring: the Great War and the birth of the modern age*, New York, 1989. Er bestaat ook een Nederlandstalige vertaling van: M. Ecksteins, *Lenteriten: de Eerste Wereldoorlog en het ontstaan van de nieuwe tijd*, De Haan, 1990.

(25) J. De Geest en P. De Gryse, *Het front in kleur 1914-1918: schilders aan het Belgische front*, Brussel, 1999.

## Thema 8: Bevrijding, wederopbouw en herdenking

In de lente van 1918 keerden de krijgs-kansen langzaam maar zeker. Op 28 september 1918 plaatste koning Albert I zich aan het hoofd van de *'Legergroep Vlaanderen'* die gevormd werd door Belgische, Franse, Britse en Amerikaanse soldaten met het oog op het bevrijdingsoffensief. Op 17 oktober werd Brugge bevrijd. Op 11 november bereikten de geallieerden Bergen, Ath en Geraardsbergen. Dezelfde dag slo-ten de oorlogvoerende partijen wapen-stilstand. Het bevrijdingsoffensief had opnieuw talloze slachtoffers gemaakt.

De oorlog dompelde duizenden in rouw. Er ontstond een collectief ver-werkingsproces. Vele lokale besturen, maar ook verenigingen allerhande ... wensten hun helden en gesneuvelden te verheerlijken en te herdenken. In de jaren 1920 kunnen we spreken van een ware herdenkingswoede. Tal van herdenkingsmonumenten werden

opgericht. Zowel de soldaten als de burgers, de gedeporteerden en andere oorlogsslachtoffers werden betrokken bij deze blijken van nationale erkente-lijkheid.

### Leestips

Over de herinneringscultuur rond de Eerste Wereldoorlog zijn inmiddels heel wat werken gepubliceerd. Het inleidende hoofdstuk van het **onder-zoeksrapport** van het Vlaams Vredesin-stituut geeft een helder overzicht van het bestaande onderzoek.

Op de studiedag '100 jaar Grote Oor-log. Erfgoed. Herdenking en herin-nering' gaf Piet Chielens (IFFM) een interessant en overzichtelijk referaat over de herdenkingspraktijken rond de Grote Oorlog in de Westhoek. De tekst kun je downloaden op de website van het **Projectsecretariaat '100 jaar Grote Oorlog'**.

### Bronnen

Wie onderzoek wil verrichten naar de oprichting van oorlogsmonumenten, begint best bij het lokale gemeente-of stadsarchief. Ook in een aantal provinciale archieven en het architec-tuurarchief van de provincie Antwer-pen bevindt zich nuttige informatie. Voor de monumenten waarvoor een nationale inbreng werd gevraagd, kan de onderzoeker ook de dossiers van de ministerraad (Algemeen Rijksarchief) raadplegen.

Deze bronnen zijn ook belangrijk voor onderzoek naar de wederopbouw en herstelling van huizen en patrimo-nium tijdens de oorlog. Zij kunnen nog worden aangevuld met gegevens uit het archief van de administratie der "Verwoeste Gewesten", in het Alge-meen Rijksarchief.

### Projecten en acties

Het Vlaams Agentschap voor Onroerend Erfgoed maakte een uitvoerige oplijsting van oorlogsmonumenten, via de [Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed](#). Wat West-Vlaanderen betreft, staan de oorlogsmonumenten gecatalogeerd bij [oorlogsrelicten](#).

De erfgoedcel Kortrijk heeft in 2006 een [lespakket](#) ontwikkeld om kinderen te laten kennismaken met de oorlogsmonumenten in hun stad. Deze bundel wordt nog steeds gratis aangeboden aan de lagere scholen van Kortrijk.

Het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven voerde onderzoek naar de wederopbouw in de provincie West-Vlaanderen na de Eerste Wereldoorlog. Dit mondde uit in de projectwebsite [Het Gekwetste Gewest](#) (met archiefschema en digitale archiefstukken), een publicatie en archievenoverzicht over de wederopbouw.<sup>26</sup>

-----  
(26) Het Gekwetste Gewest. *Archievensids van de wederopbouwarchitectuur in de Westhoek*. CVAA, Antwerpen, 2009.

## Ten uitgeleide: extra inspiratie

Als uitsmijter willen we nog enkele thema's vermelden die slechts in de marge van de workshops aan bod zijn gekomen, maar ongetwijfeld interessant kunnen zijn voor een project over of een werking rond Wereldoorlog I.

### Vrouwen in de Grote Oorlog

Over de impact van de oorlog op de relaties tussen mannen en vrouwen is al heel wat geschreven. Zo zou de oorlog een belangrijke rol hebben gespeeld in de emancipatiestrijd van de vrouw. Vele mannen zaten namelijk aan het front, maar het werk moest gedaan worden. Op deze manier kregen de vrouwen toegang tot een aantal beroepen die voorheen voor hen verboden waren. Vandaag zijn er een aantal historici die de emancipatorische impact van de oorlog nuanceren. Dit neemt niet weg dat de oorlog een invloed had op een aantal familiale waarden, de relaties tussen mannen en vrouwen in het gezin en de plaats van het kind in de samenleving. In Vlaanderen zien we dat vooral Geraldine Reymenants onderzoek heeft verricht naar de rol van vrouwen tijdens onder meer Wereldoorlog I. Ook [Stefaan Vandenbussche](#) (Vlaams Parlement, CD&V) verzorgt lezingen over dit onderwerp.

### Activisme

Activisme was in de Eerste Wereldoorlog de benaming voor het deel van de Vlaamse Beweging dat, via de collaboratie met Duitsland, een aantal Vlaamse eisen en zelfs Vlaamse onafhankelijkheid hoopte te verwezenlijken. De Duitse bezetter heeft met zijn *Flamenpolitik* het activisme zeker wind in de zeilen gegeven. Door allerlei vooroorlogse Vlaamse eisen in te willigen, hoopten de Duitsers de Vlaamse bevolking voor zich te winnen en België te kunnen blijven beheersen. De activisten verloren echter veel krediet bij de Vlaamse bevolking door de repressieve maatregelen die de Duitse bezetter aan de bevolking oplegde.

Naar het activisme is vooral wetenschappelijk onderzoek verricht. Zo schreef Lode Wils een eerste wetenschappelijke studie, nl. *Flamenpolitik en Activisme*.<sup>27</sup> Het standaardwerk over het activisme werd gepubliceerd door historicus Daniël Vanacker.<sup>28</sup> Voor het activisme zijn volgende bronnen interessant: het archief van de Raad van Vlaanderen (te raadplegen in het Algemeen Rijksarchief) en het archief van het Vlaams Letterenhuis (via een naam van een activist kun je op zoek gaan naar meer informatie). Ook het Archief-, Documentatie- en Onderzoekscentrum van het Vlaams Nationalisme ([ADVN](#)) heeft heel wat documentatiemateriaal over het activisme.

### **Geneeskunde en gezondheid**

Bij het dagelijks leven van de frontsoldaat is het medische aspect uiteraard erg belangrijk, de fysieke en psychische integriteit, de medische verzorgingsketen ... Informatie over deze thema's vind je in het [Archief van het Rode Kruis](#) dat momenteel wordt geïnventariseerd en in dat van het Koninklijk Legermuseum.

[Pieter Verstraete](#) (Postdoctoraal onderzoeker, K.U.Leuven) heeft veel gepubliceerd over de noties 'handicap' en 'invaliditeit' in het verleden. Momenteel verricht hij onderzoek naar de rehabilitatie van verminkte Belgische soldaten uit de Eerste Wereldoorlog.

In 2013 zal het In Flanders Fields Museum (Ieper) in samenwerking met het Dr. Ghislainmuseum (Gent) een grote thematentoonstelling organiseren: 'Oorlog en Trauma. Medische zorg in wo i'. In het kader van deze tentoonstelling zal de werkgroep Montanus (Brugge) een symposium organiseren over geneeskunde tijdens Wereldoorlog I.

Komende winter organiseert De Panne een tentoonstelling met boek over het Belgische Rode Kruis aan het front (*de Océan*) en over de geschiedenis van de Belgische militaire medische dienst en de logistieke diensten ter plaatse.

### **Dieren en oorlog**

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog speelde het dier een belangrijke rol omdat het tegelijkertijd een bron van rijkdom én een werkkracht was. In 2007 organiseerde de IJzertoren het tentoonstellingsproject 'Dieren in oorlogstijd', met een educatieve brochure voor kinderen en onderwijzend personeel. Het Koninklijk Legermuseum organiseerde in 2009 de tentoonstelling 'Hondse Oorlog. Dieren in de Oorlog'. De tentoonstelling groepeerde zo'n driehonderd collectiestukken uit internationale musea, evenals archiefphoto's en -films die op de aanwezigheid van de dieren aan het front wezen (dienst veeartsenij, rol van de dieren, affectieve band, parasieten).

In 2012 organiseerde de vzw Mendop, naar aanleiding van Erfgoeddag, de tentoonstelling 'They shoot horses, don't they?'. Op deze tentoonstelling werden voor het eerst skeletten en resten van paarden en muilieren geëxposeerd die in de Westhoek uit massagraven zijn opgegraven.

### **Kerk en Religie**

Religie speelde een bijzonder belangrijke rol in het leven van de gewone mensen, zeker ook op het platteland. Heel wat bronnenmateriaal van religieuze instanties kan dan ook een beeld schetsen van het dagelijks leven tijdens de oorlog. Zo verplichtte kardinaal Mercier pastoors om verslagen op te maken. Deze archieven zijn te raadplegen in het [Aartsbisschoppe-](#)

lijk **Archief** in Mechelen. Ook parochiearchieven, registers van aankondigingen in de zondagsmis, archieven van religieuze genootschappen ... kunnen een schat aan informatie bevatten over het dagelijks leven.

Op dit moment organiseert het **IJzertorenmuseum** de tentoonstelling 'Gott mit uns'. Daarin wordt het geloof langs twee kanten bekeken. Enerzijds hoe de strijdende partijen in hun propaganda probeerden aan te tonen dat God met hen meevocht. Dit is te zien in affiches en leuzes, maar ook op kledij. Anderzijds hoe het geloof in de loopgraven tot uiting kwam. Denk aan uitingen van verschillende godsdiensten, misvieringen in en achter de loopgraven, aalmoezeniers, brancardiers, bedevaarten ...

### **Nog plannen, oproepen, ideeën ...?**

Deze verslagbundel geeft maar het topje van de ijsberg weer. Ongetwijfeld zitten er nog talloze andere projecten en acties in de pijplijn bij archieven, musea, verenigingen, cultuurorganisaties, onderzoeksinstanties, openbare besturen ... Als je ideeën, goede praktijkvoorbeelden of plannen hebt die je wilt delen of die nuttig kunnen zijn voor collega's ... laat ze ons dan zeker weten. Mogelijk kunnen we ze opnemen op onze websites of verwerken in de presentaties van komende studie- of ontmoetingsmomenten.

#### **Contactadres:**

Tinne Jacobs

Projectsecretariaat '100 jaar Grote Oorlog (2014-18)'

02 553 51 59

[tinne.jacobs@iv.vlaanderen.be](mailto:tinne.jacobs@iv.vlaanderen.be)

[www.2014-18.be](http://www.2014-18.be)

Gregory Vercauteren

FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw

02 213 10 72

[gregory.vercauteren@faronet.be](mailto:gregory.vercauteren@faronet.be)

[www.faronet.be](http://www.faronet.be)





## **Colofon**

**Auteurs:** Gregory Vercauteren en Tinne Jacobs

**Tekstredactie:** Birgit Geudens

**Vormgeving:** Guy Adam, Vlaamse Overheid - AFM - Digitale Drukkerij

**Verantwoordelijke uitgever:** Vlaamse overheid - Projectsecretariaat 100 jaar Grote Oorlog (2014'-18)

Brussel, 2012.

De auteurs danken Luc Vandeweyer, Marc Jacobs (FARO), Giselle Nath (Instituut voor Publieksgeschiedenis) en Maarten Van Alstein (Vlaams Vredesinstituut) voor hun suggesties en opmerkingen bij de ontwerpversie van deze verslagbundel. Uiteraard zijn alleen de auteurs verantwoordelijk voor eventuele fouten in de tekst.